

УДК 140.823.2:378.013

О. М. Троїцька

кандидат філософських наук, доцент,
докторант

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДІАЛОГІЧНОГО РОЗГОРТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПРИРОДИ І ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Гармонізація усіх сфер людського життя не може не стосуватися відносин людини з природою, оскільки людина сьогодні, як ніколи, усвідомила свою генетичну залежність від законів розвитку природи як суперсистеми. Ставлення людини як біосоціодуховної істоти до природи є важливим компонентом суспільної життєдіяльності, що містить у собі морально-ціннісний зміст та певною мірою залежить від пануючого способу виробництва. У суб'єктивному плані воно є своєрідною проекцією тих критеріїв і оцінок, які застосовуються у міжособистісній комунікації та у відносинах зі світом. В означеному контексті найважливішим завданням сучасної філософії є не тільки обґрунтування нових ціннісних пріоритетів, а й розробка конструктивних методологем і стратегій діалогізації системи «природа – суспільство – особистість».

Саме необхідність пошуку нових підходів у подоланні руйнівних наслідків значно розповсюдженого споживацько-прагматичного ставлення людини до природи ініціює критичний перегляд вкоріненого в культурі ХХ століття і трансльованого в ХХІ столітті суб'єкт-об'єктного, технократичного мислення, яке порушує техніко-гуманітарний баланс у світі. Отже, сучасна наукова спільнота актуалізує розробки та впровадження «партнерської», діалогової моделі, заснованої на встановленні гармонійного співіснування людини з природою. Така модель має спонукати до діалогу окремих культур та інтегративно-синергетичних науково-освітніх та просвітницьких напрямів щодо ціннісного виміру природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що ідея діалогу людини і природи у дослідженнях не є новою, вона обґрунтовується у космозмі, символізмі, релігійному містицизмі, діалогічній традиції, екоософській течії, «філософії ненасилля» тощо. Ґрунтовні розвідки щодо ціннісної позиції людини стосовно природи зроблені відомими представниками західної філософії природи (Г. Йонас, В. Гюсле, К.М. Маєр-Абіх та ін.). У пострадянському науковому просторі філософське осмислення взаємодії людини і природи розробляють Т. Агафонова, А. Іваненко, М. Мойсеев, А. Огурцов, Ю. Плюсін та інші науковці. В Україні шляхи гармонізації відносин на сучасному етапі глобальної екологічної кризи окреслено такими вченими, як В. Даренський, В. Деркач, І. Добронравова, М. Кисельов, Л. Сидоренко, А. Толстоухов. Цей науковий «пласт» встановлює закономірності і етапи коеволуційного розвитку природи і суспільства, визначає на основі міждисциплінарного та синергетичного синтезу тенденції і перспективи розвитку.

Водночас реалізація діалогічності людини саме в сфері відносин з природою не стала предметом ґрунтовних досліджень, навіть тих, що пов'язані з аналізом діалогу і комунікації. У той же час, наптовхнувшись на низку складних проблем, зумовлених, зокрема, суперечностями у системі «людина – природа», сучасна спільнота все частіше звертає увагу не тільки на важливість розроблення концепції сталого розвитку людства, яка з загальноцивілізаційної точки зору передбачатиме глобальну керованість розвитком спільноті заради збереження природи і людини та їх безперервного розвитку, але й на необхідність зміни аксіології природи та включення її в етику діалогу.

Метою статті є аналіз динаміки ціннісного ставлення людини до природи в історико-філософській ретроспективі та визначення інваріантної предметності сучасного діалогу з природою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновідомо, що у філософській думці з давніх часів природа постає одним із центральних понять, яке набуває широкого спектру значень, зокрема, природа розуміється як сукупність

всього суцього; як дещо об'єктивно наявне, що протистойть людині та, розвиваючись за своїми законами, є незалежним від неї; як сутність будь-якої речі (природа речей). У широкому значенні природа розуміється як весь світ в цілому з нескінченим розмаїттям певних проявів. Очевидно, що в зазначеному сенсі поняття «природа» за своїм змістом отожднюється із «універсумом», «реальністю», «всесвітом», «космосом», які є основними філософськими категоріями і які означають сукупність всього суцього.

Діалог же у «Новітньому філософському словнику» розглядається як інформативна й екзистенціальна взаємодія, завдяки якій уможливується взаєморозуміння. При цьому словник виокремлює два типи діалогу. Перший тип діалогу передбачає обрання сторонами спільного курсу взаємодії, а другий (інформативний, раціоналізований) на перший план висуває теоретико-інформативний аспект. Варто зазначити, що діалог у традиційному розумінні розглядає комунікацію як мовний, логічний спосіб, а тому він характеризується як логічний [7]. Що стосується сучасної філософії, то тут діалог частіше розуміється як «обмін міжперсональними цілісностями, світами, які зберігають свої особливості» [7], а тому він може бути охарактеризований як феноменологічний. Необхідно звернути увагу й на той факт, що людина як цілісність у своєму існуванні спирається як на розум і логіку, так і на несвідоме і позараціональне. Саме тому в екзистенційному діалозі дослідниками виділяються дві сторони: логоцентрична і персоналістична [9, с. 17]. На думку О. Захарової, таке розрізнення діалогу є досить цікавим у процесі виявлення особливостей діалогу людини з природою. Отже, діалог, який заснований на промові з метою обміну інформацією, можна позначити як інформативний, а діалог, що містить позараціональні способи сприйняття іншого, можна позначити як екзистенціальний [4, с. 94].

Погоджуючись з думкою дослідника, варто додати, що, по-перше, метою діалогу є не стільки обмін думками, скільки розуміння суперечливих думок, по-друге, у діалозі мають «працювати» усі чинники та амбівалентності поведінки людини. Тому ми вважаємо, що діалог краще визначати як ціннісно-сміслову комунікацію.

Більш зрозумілою різницею між інформативним та екзистенціальним діалогом стає завдяки зверненню до точки зору філософів ХХ століття. Так, зокрема, М. Бахтін розрізняє думку про світ і думку у світі: «Думка, яка прагне осангнати світ, і думка, що відчуває себе у світі (як його частина)» [1, с. 384]. У першому випадку діалог перетворюється на механічний контакт «опозицій» в межах одного смислового поля, коли є ризик поставити «мертву точку» у спілкуванні. У другому випадку перед пошукувачем розкривається зміст, у тому числі і сенс речей: «Річ, залишаючись річчю, може впливати лише на речі; щоб впливати на особистість, вона повинна розкрити свій смисловий потенціал» [1, с. 387]. М. Бахтін бачить в природі не річ, а життя, бо вона є органічною, а все неживе залучається завдяки природним процесам до життя, що й уможливило комунікацію із природою.

Означену властивість екзистенціального діалогу підкреслювали М. Бубер і Е. Левінас. Так, зокрема, Е. Левінас зазначає особливості діалогу як комунікації: «Між одним, тобто мною, і іншим, за якого я у відповіді, зяє бездонна прірва, – але вона ж є прірвою небайдужої відповідальності, означення значення, що не зводиться до будь-якої систематизації. Це і є нерозрізненням самої близькості до ближнього, завдяки якому й утворюється глибина спільності між мною та іншим, єдність людського роду, яка зобов'язана своїм існуванням братству людей» [6, с. 594]. Аналізуючи особливості відносин у системі «людина – природа»,

М. Бубер пише: «Ставлення є взаємністю. Моє Ти впливає на мене, як і Я впливаю на нього. Наші учні вчать нас, наші системи освіти створюють нас <...> Як нас виховують діти, як нас виховують тварини! Ми живемо в потоці всеохоплюючої взаємності» [2, с. 24].

Отже, засновники екзистенціального розуміння діалогу підкреслюють такі його особливості, як осмисленість комунікації; відповідальне ставлення до партнера; значна роль позараціональних факторів у спілкуванні; почуття глибинної спільності з іншим, перебування із ним в одній дійсності; взаємність відносин; здатність виховувати і створювати один одного та залучати до етики все живе і неживе.

Незважаючи на те, що природа є нездатною до мови у буквальному значенні та не володіє мистецтвом дискурсу, встановлення діалогу з нею в першому сенсі є доволі реальним. Оскільки діалог як діяльність здійснюється через функції, то людина, передає «повідомлення» природі про нові умови, які вона вводить замість старих. Відповідь природи може здійснюватися через зміну її функцій – умов, які людина або може прийняти, або ні. Залежно від цього здійснюється нове «висловлювання людини» в сторону природи, яке досліджує наука. Вивчаючи зміни параметрів навколишнього середовища та відкриваючи закони («повідомлення» природи), яких ми повинні дотримуватися у своїй діяльності, наука тим самим підтримує діалог людини з природою. Отже, «слова» природи наука оформлює поняттями «імператив», «гранично допустимі забруднення», «зелена економіка» тощо, переводячи їх на загальнозрозумілу мову та роблячи їх теоретично і логічно завершеними. Безумовно, такий діалог (інформативний) з природою має прогресивне значення, адже уможливило краще розуміння людиною природи, а завдяки рефлексії, ще й самої себе.

Водночас в інформативній складовій діалогу, тобто у «повідомленнях», можуть не бути присутніми ціннісно-сміслові компоненти, якщо вона не буде звернена до обговорення принципових філософських питань взаємодії людини і природи.

Так, в аналізі сучасного стану екологічної кризи, у діалозі народжується визнання екологічного імперативу, тобто вимог, які свідчать про те, що їх порушення буде означати перехід природи до кризового стану до катастрофічного і до стану, коли подальший перебіг подій може привести до краху суперсистеми «природа – суспільство – людина».

Безсумнівно також є визнання значущості не стільки інформативної складової діалогу, скільки його екзистенціально-сміслового змісту, тому що намагання тільки пояснити розрізнені знання про природу загрожує потраплянням до «поганої нескінченності», адже знання про природу поступово розширюються, з'являються все нові і нові факти. Інформативний діалог з природою має й інші обмеження, що звужують його значення, наприклад, є досить висока ймовірність «приписати» природі «висловлювання», які вона не «говорила», або невірно, поспіхом розтлумачити її «слова» (адже звернення до частин не гарантує розуміння цілого, а знання про системність не змінює ставлення до елементів). Означені обмеження, в чому переконана О. Захарова, долаються в екзистенціальному діалозі, який не тільки враховує мовне повідомлення, раціонально осмислене, а й сприймає співрозмовника цілісно, використовуючи позараціональні здатності [4, с. 95].

Як було зазначено вище, утилітарно-прагматичному ставленню людини до природи, що спричинило сучасний стан речей, передувала дуже змістовна та терниста історія взаємодії людини і природи, яка знаходила відображення у філософському осмисленні. Так, зокрема, античні філософи бачили природу рухливим та змінним цілим, яке підпорядковане Логосу – буттю, тому людина не протиставлялася природі, авважалася однією зі складових природи – космосу, який охоплював всю доступну людському розумінню природу, якому протиставлявся тільки хаос. Античним ідеалом вважалося життя людини у злагоді з природою, за її законами. Такий напрям філософії отримав назву «космоцентризм».

Середньовічна християнська філософська думка виробила інше розуміння природи, яке можна віднести до теоцентризму: природа почала розглядатися як дещо, що створене Богом і є нижчою за людину, яка мала божественне начало – душу. Людське життя вважалося боротьбою божественної сутності (душа) з природною гріховною (тіло), що виправдовувало «зверхне» ставлення людини до природи. Водночас, на нашу думку, у середньовічному розумінні цього питання існував певний паритет: над людиною і природою є Бог і «усе в його волі», а сприймання природи як результату творіння Бога спонукало до пошуку в ній божественного задуму для прославлення мудрого і всемогутнього Творця.

Епоха Відродження суттєво змінила ставлення людини до природи: з одного боку, людина відкриває для себе красу природи, яку починає сприймати як джерело радості й насолоди, а згодом притулку, що протистоїть розбещеній і порочній людській цивілізації, але, з іншого боку, на основі наукових і технічних відкриттів людина починає зростати в самовпевненості відносно природи, яка у Новий час починає розглядатися як об'єкт перетворювальної людської діяльності. Домінування до середини ХХ століття цієї позиції привело до швидкого зростання науково-технічної могутності людини і стало загрозувати навколишньому середовищу.

Револуція у науці на межі ХІХ – ХХ століть привела до трансформації класичного стилю мислення – становлення неklasичної (сучасної) науки, в рамках якої об'єкт розглядається через призму теоретичної і практичної діяльності суб'єкта. Природа, відповідно до цього, стала трактуватися як складна динамічна система, а сама людина в пропонованій картині світу почала виступати не дистанційованою від природного світу, а його визначальною частиною, адже не можна побудувати наукову картину світу, не помістивши в неї саму людину.

Оскільки діалог розуміється не тільки як інформативна взаємодія, в якій природа може поставати лише предметом комунікації, а й як феноменологічний спосіб автентичних міркувань людини щодо її впливу на природу і впливу природи на людину, то в такій моделі взаємодії людини і природи остання перестає бути об'єктом, а перетворюється на «партнера» людини, якого необхідно «вислухати» та до якого необхідно «дослухатися». Більш того, якщо людина не може повністю контролювати природу у такий же спосіб, як свій особистісний та соціальний світ, то вона з необхідністю має відмовитися від ілюзії абсолютного знання і довгострокових футурологічних проєктів щодо природи. Тому комунікація, що спонукає до розуміння необхідності подолання монологічного ставлення людини до природи і заміни його на діалогічне, все частіше стає формою поведінки людини культурної.

Варто підкреслити, що одними лише зверненнями та науковими доказами деструктивної діяльності людини неможливо подолати споживацьке, мотиваційно-прагматичне ставлення до природи та припинити екологічну кризу, адже споживацько-прагматичне ставлення до природи закріплюється багатовіковою традицією та стійким типом відношення людини до природи і навіть стилем життя, тому історичні і сучасні проблеми слід негайно зробити предметом діалогу. Почати же цей процес потрібно із діалогу, центром якого має стати усвідомлення цінності природи, що передбачає насамперед визнання екологічного імперативу діяльності людини, який не може бути забезпечений у межах традиційної схеми адаптації суспільства до змінних умов існування та вимагає утвердження такого світоглядно-етичного принципу, який би регулював ставлення людини до природи, її поведінку та діяльність у природі і вимагав би, на думку Л. Сидоренко, виключення будь-якої можливості руйнації природних екосистем [10, с. 149]. Отже, людина повинна весь час відстежувати певні «табу» щодо природи.

Аксіологічна сутність діалогічного ставлення людини до природи полягає в дбайливому, турботливому відношенні, що відповідає цілям всебічного, цілісного розвитку особистості. Причому ціннісне, відповідальне відношення, засновується не стільки на переконанні, що природа є най-

ціннішим скарбом людини, а скільки на визнанні генетичного пріоритету природи стосовно людини і суспільства та на визнанні відповідальності людини за збереження природи як необхідної умови існування суспільства.

Не менш важливою постає проблема спільного розвитку суспільства і природи, в якому враховуються особливості коеволюційного співіснування. Саме концепція коеволюції природи і суспільства, що заснована на ідеї оптимального співвідношення інтересів соціуму і можливостей біосфери, має бути відрефлексованою в аспекті, який доповнює зміст коеволюції (*ko* – приставка, що позначає узгодженість; лат. *evolutio* – розгортання) і стає ключовою в розумінні природи людини і у визначенні долі людства ще й таким положенням, що швидкості природної і соціальної еволюції не співпадають. Тому, по-друге, це питання має обов'язково поставати предметом діалогу. Отже, ноосферні вчення, що передбачають контроль розуму (*noos*) над процесами природи, є доречними [3; 8].

Причому варто зазначити, що науковці, обговорюючи синтетичний характер досліджень коеволюції, доходять висновку, що потрібно об'єднати зусилля природознавців і гуманітаріїв. Поза такого синтезу зрозуміння людини в усьому драматизмі її відносин з природою є неможливим, а отже, унеможлиблюється і створення реально функціонуючої стратегії взаємодії природи і суспільства. Так, зокрема, аналізуючи стан відносин у системі «людина – природа», М. Мойсеев вважає, що «необхідно навчитися описувати й аналізувати конфлікти між людьми, між Людиною і навколишнім середовищем <...> навчитися оголювати протиріччя, які завжди існують у суспільстві, і створювати методи відшукування колективних рішень, які завжди будуть деякими компромісами. Має з'явитися ясне розуміння того факту, що в наш час «екологічного імперативу» і ядерної зброї без компромісів, без «інститутів згоди» подальший розвиток суспільства перспектив не має!» [8, с. 303].

Висновки. Таким чином, діалогізація відносин із навколишнім світом, розуміння законів спільного існування природи і людини та її відповідальність за все живе і неживе в світі має відкривати нове сприйняття людиною світу, допомагає активно пропагувати діяльність, що наносить найменшу шкоду природному середовищу, актуалізувати раціональне природокористування, підпорядковане меті найбільшого блага для найбільшої кількості людей протягом найбільшого часу. Але діалог, комунікація та партнерство здатні встановити розірвані зв'язки між людиною і природою, якщо у діалог на засадах філософського, ціннісно-смыслового його розуміння увійдуть визнання генетичного пріоритету природи відносно людини і суспільства, слідування законам коеволюції, екологічного імперативу тощо. Саме ця ідейно-методологічна платформа стане конструктивним поверненням природи в сферу етики і духовного світу людини і визволить її від зверхнього ставлення до мікрокосму і макрокосму. Тому найбільш перспективними подальшими розвідками слід вважати філософські проекти діалогізації екофілних культурно-освітніх практик, які мають базуватися на розкритих філософією концептах контекстуальності, трансгресії, рефлексивності.

Література

1. Бахтин М. К. методологии гуманитарных наук / М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. – С. 381–393, 429–432.
2. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
3. Вернадский В. Биосфера и ноосфера / В. Вернадский. – М. : Айрис-пресс, 2008. – 576 с.
4. Захарова О. Как возможен диалог с природой? / О. Захарова // Вестник Челябинского государственного универ-

ситета. Философия. Социология. Культурология. – 2014. – Вып. 35. – № 25 (354). – С. 94–97.

5. Концептуальні виміри екологічної свідомості : [монографія] / [М. Киселев, В. Деркач, А. Толстоухов та ін.]. – К. : Вид. Парпан, 2003. – 213 с.
6. Левинас Э. Гуманизм другого человека / Э. Левинас. – М. : РОССПЭН, 2004. – 752 с.
7. Майборода Д. Диалог // Новейший философский словарь // Грицанов А. – 3-е изд., испр. – Минск : Книж. Дом, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mexalib.com.
8. Мойсеев Н. Человек и ноосфера / Н. Мойсеев. – М. : Мол. гвардия, 1990. – 351 с.
9. Муравьев И. Экзистенциальный диалог в современной ментальности : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / И. Муравьев ; Тюмен. гос. ун-т. – Тюмень, 1998. – 18 с.
10. Сидоренко Л. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ресурси : [навчальний посібник] / Л. Сидоренко. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 150 с.

Анотація

Троїцька О. М. Філософські аспекти діалогічного розгортання взаємодії природи і людини. – Стаття.

У статті з точки зору філософії проаналізовано потенціал і можливості діалогу, який представлено як ціннісно-смыслову взаємодію людини і природи. Доведено, що формати тлумачення діалогічної взаємодії, які не вкладають у зміст діалогу інформативно-екзистенціальну складову, не здатні залучити природу як окремий компонент світобудови до сфери етики. За допомогою аналізу історичних особливостей відносин у системі «людина – природа» підтверджена актуальність не тільки необхідності діалогічного сприйняття природного світу, а й поширення його предметного поля принципово важливими для кожної людини питаннями, що мають змінити ідеологічні і морально-ціннісні засади відносин. На основі філософського виміру функціонування системи «людина – природа» доведено, що одними лише зверненнями та науковими доказами деструктивної діяльності людини неможливо подолати споживацьке, мотиваційно-прагматичне ставлення до природи та припинити екологічну кризу. Визначено головні концепти і проблеми, які слід інтегрувати в тематику діалогів щодо природи.

Ключові слова: генетичний пріоритет, діалог, екологічний імператив, коеволюція, комунікація людини і природи.

Аннотация

Троїцкая Е. М. Философские аспекты диалогического развёртывания взаимодействия природы и человека. – Статья.

В статье с точки зрения философии проанализированы потенциал и возможности диалога, который представлен как ценностно-смысловое взаимодействие человека и природы. Доказано, что форматы толкования диалогического взаимодействия, которые не вкладывают в содержание диалога информативно-экзистенциальную составляющую, не способны включить природу в сферу этики. С помощью анализа исторических особенностей отношений в системе «человек – природа» подтверждена актуальность не только необходимости диалогического восприятия природного мира, а и расширения его предметного поля принципиально важными для каждого человека вопросами, которые должны сменить идеологические и морально-ценностные основания отношений. На основе философского измерения функционирования системы «человек – природа» доказано, что только одними обращениями и научными доказательствами деструктивной деятельности человека невозможно преодолеть потребительское, мотивационно-прагматическое отношение к природе и преодолеть экологический кризис. Определены главные концепты и проблемы, которые следует интегрировать в тематику диалогов о природе.

Ключевые слова: генетический приоритет, диалог, коэволюция, коммуникация человека и природы, экологический императив.

Summary

Troitskaya E. M. Philosophic aspects of dialogical development of interaction between nature and man. – Article.

It is analyzed in the article from the philosophic point of view the potential and possibility of a dialogue that is presented as a value-sense interaction of a man and nature. It is proved that the formats of interpretation of dialogical interaction that are not put into the context of a dialogue the informative-existential component, cannot include nature into the sphere of ethics, with the help of analyze of historical peculiarities of relation in the system of «man-nature» it is confirmed the urgency not

only the necessity of dialogical perception of natural world but also broadening its subjective field by principle important for each man questions that should change ideological and moral-value bases of relations. On the basis of philosophic dimension of functioning of the system «man-nature» it is proved that only using and scientific proves of destructive activity of a man cannot overcome consumer, motivation-pragmatic attitude towards nature and overcome ecological crisis. It is identified the main concepts and problems that should be integrated into the subject area of dialogues about nature.

Key words: genetic priority, dialogue, coevolution, communication of man and nature, ecological imperative.